

Zhytomyr Ivan Franko State University Journal.
Philosophical Sciences. Vol. 2(88)

Вісник Житомирського державного
університету імені Івана Франка.
Філософські науки. Вип. 2(88)

ISSN: 2663-7650

UDC 211.5

DOI 10.35433/Philosophical Sciences.2(88).2020.41-49

ТЕОРІЇ "МНОЖИННИХ СЕКУЛЯРИЗАЦІЙ" ЯК ВІДПОВІДЬ НА КРИЗУ КЛАСИЧНОЇ ТЕОРІЇ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ

Ю. Ю. Медведєва*

У статті проаналізовано передумови виникнення та специфіку кількох соціологічних теорій секуляризації, які можна класифікувати як теорії множинних секуляризацій. Спільна риса цих теорій полягає в тому, що не існувало єдиного сценарію секуляризації навіть у межах західного суспільства. Натомість кожна спільнота й держава переживала секуляризацію в свій спосіб, навіть попри те, що сценарій модернізації в деяких інших аспектах міг бути подібним. Теорії множинних секуляризацій дозволили пояснити специфіку американської динаміки релігійного життя, не відмовляючись від концепту "секуляризація" як такого, що було притаманно іншим соціологам релігії, які переключилися протягом останньої чверті ХХ століття на інші способи пояснення релігійності. Разом із тим, дослідження останніх років демонструють наявність секуляризаційних процесів також і в американському суспільстві, що робить теорії множинних секуляризацій ще більш перспективними. Одним з класичних авторів, які зробили внесок до постання теорії множинних секуляризацій, був британський дослідник Д. Мартін. Він пов'язував свою теорію секуляризації з теорією "множинних модернізацій" Ш. Айзенштадта, наголошуючи на тому, що модернізація як загальний тренд могла призводити до різних наслідків у релігійній сфері. В певних випадках (наприклад, у Франції) модернізація призводила до розриву суспільства з релігійною ідентифікацією, в інших (наприклад, у Польщі) – до поєднання національної та релігійної ідентичностей. У деяких випадках раціоналізація та секуляризація призводили не до занепаду релігійності, а навпаки – до переосмислення та нового поширення християнства. Проте так чи інакше представники теорії множинних секуляризацій приходять до думки, що секуляризація як один з вимірів модернізації, все ж мала місце в різних суспільствах, попри те, що сценарії цього процесу залежать від контексту, в якому він відбувається.

Ключові слова: секуляризація, модернізація, секуляризм, Західна Європа.

* Кандидат соціологічних наук, науковий співробітник Запорізького Класичного приватного університету, здобувач кафедри філософії (Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, м. Київ)
dr.yulia.medvedeva@icloud.com
ORCID: 0000-0002-2348-2968

THE "MULTIPLE SECULARIZATIONS" THEORIES AS AN ATTEMPT TO OVERCOME A CLASSICAL THEORY OF SECULARIZATION CRISIS

Yu. Yu. Medviedieva

The article analyzes the preconditions for the emergence and specificity of several sociological theories of secularization, which could be classified as theories of multiple secularizations. The common feature of these theories is that there was no single scenario of secularization, even within Western society. Instead, each community and state experienced secularization in its own way, even though the modernization scenario may have been similar in some other respects. Theories of multiple secularizations helped to explain the specifics of American dynamics of religious life without abandoning the concept of "secularization" at all, unlike other sociologists of religion who switched to different ways of explaining religiosity during the last quarter of the twentieth century. At the same time, the recent research show the existence of secularization processes in American society as well, that makes theories of multiple secularizations even more promising. One of the classical authors who contributed to the emergence of the theory of multiple secularizations was the British researcher D. Martin. He linked his theory of secularization to Eisenstadt's theory of "multiple modernizations", emphasizing that modernization as a general trend could lead to different consequences in the religious sphere. In some cases (for example, in France), modernization has led to the rupture between society and religious identity, in others (for example, in Poland) to a combination of national and religious identities. In some cases, rationalization and secularization did not lead to the decline of religiosity, but rather to rethinking and new spread of Christianity. However, one way or another, the representatives of the theory of multiple secularizations come to the conclusion that secularization as one of the dimensions of modernization still took place in different societies, despite the fact that the scenarios of this process depend on the context in which it occurs.

Key words: secularization, modernization, secularism, Western Europe.

Постановка проблеми та ступінь наукової розробленості. Починаючи з другої половини ХХ століття, класична теорія секуляризації, що була частиною більш широкої теорії модернізації, втратила свою легітимність, не відповідаючи сучасному стану релігійності в світі. Через це частина соціологів релігії, особливо починаючи з 1990-х років, повністю відмовилася від теорії секуляризації, намагаючись пояснити динаміку релігійного життя іншими категоріями. Натомість інші дослідники, серед яких були Д. Мартін, Х. Казанова, С. Брюс та інші, відійшли не від теорії секуляризації загалом, а лише від генералізації отриманих раніше висновків на все людство, визнавши секуляризацію замість універсального закону розвитку людства партикулярним епізодом у житті західноєвропейської цивілізації. Відповідно, це дозволило залишити в силі теорію секуляризації для

європейського суспільства, але змусило шукати нові гіпотези для пояснення динаміки в інших суспільствах. Попри те, що переважна більшість авторів не виходить у тематиці своїх досліджень за межі західної християнської цивілізації (яскравий виняток – Т. Асад, який розглядає секуляризацію та секуляризм в ісламському світі), припущення наявності множинних сценаріїв секуляризації в різних суспільствах дозволила уникнути штучного еволюціонізму, європоцентризму та генералізації, які супроводжували класичну теорію секуляризації як модернізації релігійного життя.

Мета дослідження полягає в демонстрації ефективності та обмежень ключових теорій секуляризації, які можна об'єднати в клас теорій "множинної секуляризації". Предметом дослідження є теорії

секуляризації Ш. Айзенштадта, Д. Мартіна та С. Брюса.

Дискусія та результати. Криза класичної теорії секуляризації змусила багатьох дослідників переглянути свої погляди на зв'язок секуляризації та модернізації. Серед тих соціологів релігії, які не відмовилися від теорії секуляризації загалом, поширилася модель, яку за аналогією з теорією "множинних модернізацій" Ш. Айзенштадта можна назвати теорією "множинних секуляризацій". Шмуель Айзенштадт формулює свою теорію як відповідь на те, що класична теорія модернізації, яка припускала повторення західноєвропейського сценарію модернізації в усіх регіонах, що модернізуються чи будуть це робити в майбутньому, не витримала перевірку практикою. "Реальність, яка постала після т.зв. початку новітньої доби, а особливо після II Світової Війни, не підтвердила цих припущень. Актуальний розвиток суспільств, які модернізуються, заперечив гомогенізуючі та гегемонічні припущення цієї західної програми модернізації. Хоча загальний тренд на структурну диференціацію розвивався в широкому спектрі інституцій у більшості з цих суспільств – у сімейному житті, економічних і політичних структурах, урбанізації, модерній освіті, масовій комунікації, індивідуалістичних орієнтаціях – шляхи, в які ці галузі визначалися та організовувалися, значно відрізнялися, на різних етапах їхнього розвитку, продукуючи множинні інституційні й ідеологічні патерни" [1: 1-2]. Понад те, в не-західних суспільствах ця європоцентрична теорія викликала спротив як спроба колоніального домінування, а відтак і антиєвропейські настрої.

Отже, ключова ідея теорії множинних (або плюральних) модернізацій полягає в тому, що модернізація не дорівнює вестернізації, а сценарій модернізації в кожному

суспільстві унікальний (що знімає проблему європоцентричного еволюціонізму, коли від кожного суспільства очікується проходження європейського шляху модернізації). Накладання принципу множинності на теорію секуляризації, можна отримати два пов'язаних висновки. По-перше, секуляризація може відбуватися в різних регіонах за різними сценаріями, не повторюючи західноєвропейський зразок. По-друге, відмінними можуть бути й темпи секуляризації та їх співвідношення з темпами модернізації.

Класичним зразком другого пункту є надзвичайно модернізоване суспільство США, яке водночас набагато менше зазнало секуляризаційних впливів, ніж європейське суспільство. Тривалий час побутувала навіть думка про те, що секуляризації в американському суспільстві не відбувається взагалі, що вважалося своєрідною парадоксальною ситуацією. На думку Хосе Казанови, саме відмінність у ситуації між Західною Європою та США протягом XX століття призвела до дебатів щодо неспроможності теорії секуляризації. Європейські соціологи релігії включали в огляд як ранньомодерну історію Європи з боротьбою між церквою та політиками, так і стрімкий занепад індивідуальної релігійності в другій половині XX століття, тому замість одного поля, де могла б підтвердитися теорія, вони отримували два, на одному з яких (ранньомодерна історія Європи) теорія точно працювала. Натомість, американські соціологи виходили з того, що ранньомодерна історія США не знала такої боротьби, Сполучені Штати постали вже як модерне суспільство, і секуляризації в європейському сенсі там не відбувалося. Тому підтвердження теорії секуляризації вони могли шукати лише в сучасності, а сучасність якраз такого підтвердження не надавала, оскільки протягом XX століття стрімкого

занепаду індивідуальної релігійності в США не відбувалося. Як наслідок, "численні американські соціологи релігії тяжіли до заперечення теорії секуляризації, або принаймні її постулату щодо прогресивного зникнення релігійних вірувань і практик, як європейського міфу, адже вони були здатні продемонструвати, що в Сполучених Штатах жодний зі звичайних "індикаторів" секуляризації, таких як відвідування церкви, частота молитов, віра в Бога тощо не продемонстрував жодного тривалого тренду" [2: 8]. Відповідно, серед американських дослідників тренд на заперечення секуляризації не був прямо пов'язаний із запереченням модернізації, оскільки для них ці два явища не були нероздільно пов'язані. А йшлося радше про неуніверсальність теорії секуляризації як інструменту для пояснення релігійних процесів у вже модернізованих західних суспільствах протягом ХХ століття.

Втім, опитування останніх років продемонстрували, що навіть у США відбувається зниження відсотку громадян, що ідентифікують себе як релігійних, натомість збільшується кількість тих, хто вважає себе нерелігійними. Так, опубліковане в жовтні 2019 року дослідження "In U. S., Decline of Christianity Continues at Rapid Pace" від Pew Research Center продемонструвало істотну зміну релігійного ландшафту в Сполучених Штатах протягом десяти років. Так, якщо в 2009 році 77% опитаних погодилися з тим, що їхня релігійна ідентичність є християнською, і лише 17% визначили себе як атеїстів, агностиків, або таких, що взагалі не цікавляться релігією, то в 2019 році співвідношення цих двох позицій було вже 65% проти 26% [3: 3]. Знизився також і відсоток американців, які регулярно відвідують релігійні зібрання в межах своєї конфесії: "Протягом останнього десятиліття частка американців, які стверджують, що

відвідують релігійні служби принаймні один чи два рази на місяць, знизилася на 7%, тоді як частка тих, хто стверджує, що відвідує служби рідше чи взагалі не відвідує – зросла приблизно на таку ж кількість відсотків. У 2009 регулярні учасники молитовних зібрань (ті, хто відвідує релігійні служби принаймні раз чи два рази на місяць) переважала над кількістю тих, хто відвідує служби рідше чи взагалі не відвідує – 54% проти 47%. Сьогодні цифри помінялися місцями – більше американців каже, що відвідує служби кілька разів на рік чи рідше (54%), ніж тих, хто стверджує, що відвідує служби принаймні щомісячно (45%)" [3: 6]. Кількість вірних падає і серед протестантів, і серед католиків, також є певне зниження релігійності серед молоді, тобто за численними показниками можна казати про поступову секуляризацію с американському суспільстві, хоча й нема прямої кореляції між цими показниками та темпами модернізації в США.

Перший пункт (щодо множинних регіональних сценаріїв секуляризації), який включає в себе також американський спосіб секуляризації, був так чи інакше розроблений у працях американських і британських соціологів релігії. Одним з перших соціологів релігії, який ще з кінця 1960-х рр. почав ставити під сумнів класичну теорію секуляризації на підставі її нездатності пояснити події в різних регіонах світу, був Д. Мартін. Так, у своїй статті 1969 року "Нотатки щодо загальної теорії секуляризації" він виокремив чотири ареали секуляризації, де остання відбувалася за дещо різними сценаріями відповідно до історичного контексту, в якому відбувалася модернізація релігії. Всередині кожного з цих ареалів відбувся певний ключовий епізод, що став спусковим гачком секуляризації та модернізації загалом: у Великій

Британії це громадянська війна 1642-1660 років, в Америці – революція 1776 року та постання Сполучених Штатів, у Франції – антикатолицька революція 1779 року, а в Росії – революція 1917 року. Внаслідок специфічних подій та умов формуються різні патерни модернізації – американський, британський,

французький, латиноамериканський, російський тощо. У свою чергу, кожен з цих патернів дещо інакше вплинув на загальний секуляризаційний тренд, що супроводжував модернізаційні процеси. Докладніше ці способи секуляризації можна представити в таблиці [4: 198-199]:

Спосіб секуляризації	Сутнісні особливості
Англо-саксонський	Інституційна ерозія, ерозія релігійного етосу, збереження аморфних релігійних вірувань
Американський	Інституційна експансія, ерозія релігійного етосу, збереження аморфних релігійних вірувань
Французький (латинський)	Масивні релігійні вірування, етос та інституції ворогують із масивними секуляристськими віруваннями, етосом та інституціями.
Російський	Масивна ерозія релігійних вірувань, етосу та інституцій, але зі збереженням вірувань та етосу всередині тих інституцій, які вижили

У подальших працях Давід Мартін розвинув цю концепцію, прямо пов'язавши її з теорією множинних модернізацій Айзенштадта. Так, в одній з останніх книг – "Секуляризація, п'ятидесятництво й насильство" – Мартін писав, що звертається до концепції множинних модернізацій попри те, що власне слово "модернізація" йому не дуже подобається, і він вважає за доцільне говорити радше про культурні трансформації, оскільки прямий зв'язок технічних інновацій та ідеологічних змін він вважає проблемним і не доведеним. Понад те, деякі речі, які в одних суспільствах свідчать про модернізацію та секуляризацію як її конкретний вимір, в інших суспільствах можуть не бути рисами секуляризації. "Індивідуалізм може бути секуляризуючим елементом у Європі, але він інтегрований у релігію в Сполучених Штатах як християнський індивідуалізм. Західна Європа розробила своєрідний культурний патерн через негативні політичні ефекти, пов'язані з монополією церков, але США створили

цілком відмінний культурний патерн, виходячи з релігійного плюралізму, де було абсорбовано вплив індивідуалізму" [5: 171-172]. Таким чином, якщо, наприклад, п'ятидесятництво є проблемним з точки зору класичної теорії секуляризації, то визнання наявності різних трендів у секуляризації та модернізації (або культурних змінах, у термінології Мартіна) дозволяє казати про розвиток п'ятидесятництва як специфічний наслідок модернізаційного контексту Сполучених Штатів Америки. Важливою є також теза Мартіна про те, що не лише в різних географічних регіонах темпи та зміст секуляризації були різними, але це також стосується різних аспектів тієї ж традиції, зокрема, говорити про незворотну секуляризацію такого важливого елементу християнства, як духовна музика, не можна. Таким чином, відбувається конкретизація та деталізація загальної теорії, визначаються межі її застосування.

Дослідження Д. Мартіна охопили не лише протестантський світ, але також торкалися інших регіонів, де різні

версії християнства по-різному відповідали на модернізаційні та секуляризаційні процеси. Зокрема, в книзі "Майбутнє християнства" автор порівнював роль православ'я та католицизму в національному відродженні європейських держав під час розпаду соціалістичного табору. На думку Мартіна, релігійне відродження в католицьких Польщі та Чехословаччині поєдналося з національним відродженням у другій половині ХХ століття тому, що католицизм, на відміну від православ'я, не вважався одним з інструментів державного абсолютизму. "Католицизм почав асоціюватися з рухами за свободу та/або за національну ідентичність та автономію. Від захисту специфічних прав церкви у відносинах із державою, політика католицизму перейшла до захисту прав особистості, включно з правом на свободу віросповідання" [6: 32]. Таким чином, національні еліти порозумілися з католицькою церквою в Східній Європі, натомість американський протестантизм у вигляді п'ятидесятництва став інтернаціональним явищем, яке змогло подолати кордони націй, рас та континентів, поширившись глобально.

Із різними варіантами розвитку секуляризації, за Мартіном, пов'язані також націєтворчі процеси в Європі загалом. Так, якщо у Франції нація поставала в конфлікті з релігією, то й її подальша ідентифікація не залежить від релігійних ознак. Натомість, якщо в Польщі нація поставала в альянсі з релігією, то і в подальшому не відбувалося зниження релігійності серед населення держави. Зв'язок релігійної ідентифікації та пошуків національного самовизначення призвів до «месіанського та мученицького тону східноєвропейської націоналістичної риторики» [7: 143]. До цього ж переліку потрапляють і мусульманські контрсекулярні джигадистські рухи, але про них Мартін згадує лише

побіжно, зазначаючи, що їх піднесення також сприяє піднесенню радикально-секуляристських рухів у відповідь. Також у пізніх працях він згадує про специфічну модернізацію іудаїзму, яка супроводжувалася виникненням єврейського просвітництва та сіонізму.

Залишаючись у межах християнської екумени, Мартін поступово розширював географічні рамки досліджень, намагаючись, за його словами, дослідити "множинні модернізації" в Латинській Америці, Африці та, частково, Азії. Так, специфікою релігійної модернізації в Латинській Америці стало те, що після антиіспанських революцій тамтешні нації залишилися католицькими. З іншого боку, католицизм був змушений прийняти дуже широкий синкретизм, включивши до себе елементи автохтонних індіанських та мігрантських африканських релігій. "Це дуже показово у випадку Бразилії, де після створення нового імперського режиму церква залишилася католицькою, але навряд чи римською. Романізація латиноамериканського католицизму в Бразилії, та й деінде, відбулася порівняно нещодавно, та й досі залишається незавершеною. Внаслідок цієї романізації, принаймні в Бразилії, західноафриканські релігії почали тяжіти до виходу зі спільної "священної завіси" та пошуку автономії, і харизматичний протестантизм посилив позиції з 1% в середині століття до 10% нині" [7: 147]. Описуючи модернізацію в Латинській Америці, Д. Мартін характеризував її посиленням соціальної диференціації, але маргінальним становищем раціоналізації. Так само своєрідну релігійну модернізацію має Африка, де дослідник виокремлює принаймні два регіони – Субсахарську Африку, з надзвичайним релігійним розмаїттям, де все більшої ваги набувають харизматичні та п'ятидесятницькі напрями, а також переважно ісламську Північну Африку.

Теорія Д. Мартіна отримала розвиток у працях інших західних соціологів релігії, зокрема, Стівена Брюса. Так, він погоджується з тезою Мартіна про те, що модернізаційні та секуляризаційні процеси іноді могли ставати причиною нової хвилі християнізації. Прикладом цього процесу може слугувати піднесення християнства після Реформації, коли воно було переосмислене новими соціальними класами, що виникли внаслідок секуляризації й модернізації католицького середньовічного суспільства [8: 6]. З іншого боку, С. Брюс не погоджується вважати США парадоксальним випадком, який ніби-то принципово відрізняється від європейського сценарію секуляризації. «По-перше, є чітке свідчення того, що християнство в США втрачає свою міць, престиж та популярність. По-друге, є так само чіткі ознаки, що християнство в США стало чимдалі секулярнішим. По-третє, навіть попри впливовість останнім часом християнського правого руху в публічному житті, не можна казати про значний зворотний тренд щодо того, коли релігія стає дедалі маргінальнішою під час оперування в соціальній системі. Нарешті, тією мірою, якою США відрізняються від Європи, ці розбіжності цілком можна пояснити, залишаючись у межах секуляризаційної парадигми» [8: 157-158]. Заперечуючи повну відсутність секуляризації в Сполучених Штатах, Брюс зазначає, що секуляризація є тривалим, не гомогенним процесом, який у різних сферах життя відбувається нерівномірно та з різною швидкістю, але все ж відбувається.

Брюс звертає увагу на те, що говорити про секуляризацію як щось гомогенне є надто великим узагальненням, і пропонує п'ять траєкторій розвитку західного християнства в контексті Реформації та модернізації [9: 22-23].

В деяких країнах, особливо там де модернізація відбувалася повільніше, продовжував домінувати католицизм. Відтак, навколо католицької церкви гуртувалися групи противників ліберальної модернізації, тоді як прихильники цієї ідеї утворили жорсткий секуляристський блок. Ворожнеча між цими двома блоками призвела до їх чіткого розмежування як антагоністів – класичним прикладом є Франція у XVIII столітті, а згодом – Італія, Іспанія та Португалія.

Там, де в ході Реформації переміг протестантизм, релігія як така протягом тривалого часу не зазнавала серйозних утисків з боку секуляристів, радше тривала внутрішня боротьба між різними церквами й деномінаціями за першість. Одна з протестантських церков ставала домінуючою, тоді як інші намагалися отримати рівні права, при цьому не даючи секуляристам нагоди підірвати авторитет релігії як такої. Прикладами таких відносин Брюс вважає Велику Британію та Скандинавію.

Проміжний варіант, коли в одній країні є потужні католицька та протестантська спільноти. Кожна з цих спільнот оформилася протягом історії та створила власні інституції, а в XX столітті вони спільно протистояли політичному секуляризму, як це сталося в Нідерландах та Швейцарії. Натомість, у випадку Північної Ірландії, яка не отримала суверенітету, спільноти не мали об'єднаної державницької ідеології, і тут протистояння протестантської та католицької громад призвело до трагедії.

В деяких країнах, зокрема, в Польщі, Ірландії та скандинавських державах, релігійна ідентичність стала також важливим маркером модерної національної ідентичності, допомогла націям протистояти імперіалістичним зазіханням з боку сусідів. У цих випадках публічна роль церкви не постраждала від секуляризаційних

трендів, вона досі займає важливе місце в житті суспільства.

У суспільствах, які від початку формувалися з мігрантів, толерантність була природним способом об'єднання численних релігійних груп у єдину спільноту громадян, а релігійна свобода стала засадничою цінністю. Такими суспільствами є США, Канада, Австралія, Нова Зеландія.

Можливість множинних секуляризацій та культурних ареалів зі специфічними умовами модернізації продемонструвала відмінності в способах модернізації та секуляризації в різних регіонах світу. З іншого боку, зосереджуючись на американському та західноєвропейському контекстах, Мартін, Брюс та деякі інші автори відмовляються досліджувати специфіку модернізації та секуляризації в інших регіонах, які не пов'язані культурно з західною християнською традицією. Натомість ще не настільки фундаментально визначено специфіку модернізації в історично не-християнських суспільствах.

Потреба в такому поясненні витікає з глобалізаційних тенденцій, коли як центри християнської (чи постхристиянської) цивілізації, так і центри, не пов'язані з християнською екуменою (наприклад, Китай чи мусульманські суспільства Близького Сходу) впливають на формування глобальної ситуації та де в чому стають на чолі модернізаційних процесів. Разом із тим, ситуація в еталонному з точки зору класичної теорії секуляризації регіоні – Західній Європі – також істотно змінилася протягом новітньої історії та потребує переосмислення в рамках теорії модернізації. Сьогодні існують ініціативи з дослідження секуляризаційних трендів у різних країнах, приміром, започаткований у 2016 році міжнародний проєкт "Multiple Secularities – Beyond the

West, Beyond Modernities". Виникнувши в Ляйпцизі, проєкт нині охоплює десятки дослідників та дослідницьких центрів у різних країнах, які займаються дослідженнями секуляризаційних сценаріїв у різних регіонах світу. Подібні міжнародні ініціативи допомагають уникнути упередженості та надмірної генералізації європейського сценарію модернізації та її релігійного аспекту – секуляризації. Серед українських дослідницьких проєктів, які звертаються до множинних секуляризацій, слід відзначити дослідження "Вододіли секуляризації", яке визначає сценарії "первинної" та "вторинної" секуляризації, де перший є унікальним для Західної Європи, а другий характеризує ситуацію неєвропейських регіонів, що сприйняли секуляризаційний тренд від Європи та розвинули його в свій власний спосіб.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Теорії множинних секуляризацій виникли як відповідь соціологів релігії на кризу загальної теорії секуляризації, що мала місце в цій дисципліні від початку її існування. Зокрема, старше покоління авторів, яких протягом 2000-х можна віднести до прихильників множинних секуляризацій, в середині ХХ століття підтримували теорію секуляризації в її класичному вигляді. Разом із тим, після проблематизації загальної теорії секуляризації ці дослідники не відкинули її взагалі, а запропонували альтернативну модель, що визнавала наявність різних сценаріїв секуляризації в різних суспільствах. Основна увага цих дослідників була зосереджена на кейсі США, оскільки саме модернізоване американське суспільство з високим рівнем релігійності громадян підважило загальну теорію секуляризації. Менше уваги приділялося (і досі це не можна вважати повністю подоланим)

незахідним суспільствам, але динаміка релігійного життя постсоціалістичних та навіть чинних соціалістичних (приклад Китаю) держав змусила науковців звертати увагу також і на них, намагаючись пояснити передумови такого стрімкого відходу від секуляризму ХХ століття при збереженні та навіть посиленні темпів модернізації. Наростання десекуляризаційних тенденцій у світі протягом на межі ХХ-ХХІ століть, а водночас більш ретельне дослідження секуляризаційних тенденцій, і спричинили появу більш орієнтованої на емпіричні дослідження, ніж на загальну еволюціоністську та універсалістську ідеологію, групи теорій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Eisenstadt S. Multiple Modernities // *Daedalus*. 1999. V. 129, № 1. P. 1–29.
2. Casanova J. Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective // *The Hedgehog Review*. Spring & Summer. 2006. P. 7–22.
3. Pew Research Center. In U.S., Decline of Christianity Continues at Rapid Pace. 2019. 26 p.
4. Martin D. Notes for a general theory of secularization // *European Journal of Sociology*. 1969 V. 10, № 2. P. 192–201.
5. Martin D. Secularisation, Pentecostalism and Violence: Receptions, Rediscoveries and Rebuttals in the Sociology of Religion. N.Y., Routledge. 2017. 194 p.
6. Martin D. The Future of Christianity: Reflections on Violence and Democracy, Religion and Secularization. Farnham, Burlington, Ashgate Publishing, Ltd. 2011. 230 p.
7. Martin D. What I Really Said about Secularisation // *Dialog*. 2007. V. 46, № 2. P. 139–152.
8. Bruce S. Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory. Oxford, Oxford University Press. 2011. 243 p.
9. Bruce S. Choice and Religion: A Critique of Rational Choice Theory. Oxford, Oxford University Press. 1999. 247 p.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Eisenstadt, S. (1999). Multiple Modernities. *Daedalus*, 129, 1, 1–29 (in English).
2. Casanova, J. (2006). Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective. *The Hedgehog Review*. Spring & Summer, 7–22 (in English).
3. Pew Research Center (2019). *Decline of Christianity Continues at Rapid Pace* (in English).
4. Martin, D. (1969). Notes for a general theory of secularization. *European Journal of Sociology*, 10, 2, 192–201 (in English).
5. Martin, D. (2017). *Secularisation, Pentecostalism and Violence: Receptions, Rediscoveries and Rebuttals in the Sociology of Religion*. N.Y., Routledge (in English).
6. Martin, D. (2011). *The Future of Christianity: Reflections on Violence and Democracy, Religion and Secularization*. Farnham, Burlington, Ashgate Publishing, Ltd (in English).
7. Martin, D. (2007). What I Really Said about Secularisation. *Dialog*, 46, 2, 139–152 (in English).
8. Bruce, S. (2011). *Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory*. Oxford: Oxford University Press (in English).
9. Bruce, S. (1999). *Choice and Religion: A Critique of Rational Choice Theory*. Oxford: Oxford University Press (in English).

Receive: October 12, 2020

Accepted: November 13, 2020